

Д.А.ИСЛАМ

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

ТҮРІК ДАСТАНДАРЫНДАҒЫ АҚЫЛШЫ БЕЙНЕЛЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ, ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫ

Мақалада көне түрік фольклоры мен жазба әдебиетіндегі ақылшы-кеңесші бейнелерінің идеялық-көркемдік маңыздылығы, «Мендік» белгі сипаттары, қазақ батырлық жырлары мен ортағасырлық дидактикалық әдебиет, жыраулық поэзия мен көркемдік дәстүр сабақтастығы дәйектеледі. Түрік дастандарындағы ақылшы-кеңесші бейнелерінің поэтикалық құрылымы жан-жақты талдана отырып, батырлық жырлардағы көмескіленуінің себептері түсіндіріледі.

Кілт сөздер: Тоныкөк жырау, Ұлық Түрік, Бөрте Шене, ақылшы, кеңесші, жырау, абыз.

Рухани мұра өз заманының үнін, ақыл-ойының сипатын, дәуірінің пынайы бейнесін саралайды. Сондықтан да, сөз өнерінің бүгінге жеткен құндылықтарын өткен уақыттың тарихи ағымынан ажыратып қарай қоймаймыз. Өз кезеңінің сыр-сипаты түрлі қырынан суреттелуі де табиғи. Ең бастысы мұндай шығармалардың өз кезеңінің сипатын бойына жұқтырып, тарихын бейнелеуімен бірге бүгінгі рухани ой биігінің қажеттілігін қанағаттандыра алуында. Тіпті өз кезеңінің тарихи шежіресін суреттей отырып кейінгі құндылықтардың негізі ретінде дәстүрлі сілемдерді қалыптастырып кетеді. «Біздің заманымыз – өткен заманның баласы, келер заманның атасы» [1, 213], - деген аталы сөзді қай заманның да алдына қойып, адамзат баласының дәуір алдындағы жауапкершілік міндеттерін терең ұғынуға болады. Бұл – ұлттық әдеби дәстүрлеріміздің тарихи кезеңдерден өткен көркемдік даму тарихындағы, жалғастығындағы табиғи заңдылық екендігін де айқындайтын тәмсіл. Еңдеше, бүгінгі рухани байлығымыздың кеңістігін толтырушы материалдар ұлттық ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетіміздің тегі фольклорлық бастауларда жатқандығынан, көркемдік дәстүр сабақтастығы тұрғысынан қарастыру маңызды болмақ. «Болған талай ауылыңыз, тайпаңыз, Енді соның ізін тауып байқаңыз» [2, 198], – дейді Жүсіп Хас Қажыб бір бәйітінде. Шайыр айтып отырған ізді рухани құндылықтарымыздан табуға «жан» сұранысын, қажетін беру үшін де бүгінгі ұрпақ мүдделі. Жаңа ізденістер жүргізу талғамы өскен жұртымыздың биік талаптарына жауап беру үшін де керек. Ұлттық діліміздің ұстыны болып, ежелгі дәуірден бері келе жатқан рухани құндылықтар тізбегі халықтық болмысымыздың көрсеткіштері. Ұлттық болмысымызды өзгеден даралап, оқшаулап тұратын құндылықтарымыздың өзегі дәстүрлі түркілік дүниетаным

болса, оның үйлесімділігі көркемдік ойлау жүйесімен де ерекшеленеді. Көркемдік ойлау жүйесінің бастапқы арналары – фольклор мен сөз өнері. Мәдени мұраларымызды танып білуімізге мүмкіндік туып отырған тұста фольклорымыздың даму жолдары тарихи тұрғыдан қарастырылды [3]. Кеңестік фольклортану жүйесінде қалыптасқан тарихи-генетикалық, тарихи мәдени, тарихи-типологиялық ұқсастықтар тиісі назарға алынып, «эпостың ішіндегі түрлі дәуірдің нышандарын да стадиялық тұрғыдан анықтаған» [4] еңбектер келді. Орхон жазбалары деп аталатын «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жырлары ғылым тарихында біршама зерттелді. Зерттеу тақырыбымызға қатысы көбірек болып отырған «Тоныкөк» жырындағы Тоныкөк тұлғасының ортақ эпикалық мұралардағы бейнелермен етене жақындығы, ақылшы, кеңесші бейнелерінің қазақ ауыз әдебиетімен көркемдік дәстүр жалғастығы арнайы зерттеу нысанына алына қоймады. Осындай ізденістер ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет туындылары арасындағы сабақтастықты тақырып, идея, оқиға композициясы, тіл мен бейнелеу тәсілдері арқылы танып, көркемдік құбылыстарды айқындауға жетелейді. Орхон ескерткіштері мен қазақтың батырлық жырларындағы тарихи-генетикалық туыстықты көркемдік дәстүр поэтикасымен шешу де қажет-ақ. Бұл алдыңғы кезекте түрлі тарихи дәуірлердегі шығармалардың даму арналарын, ықпалдастығын, ішкі идеялық тақырыптық үндестіктерін, көріктеу құралдары ортақтастығын аршып талдауға ұйытқы болар еді. Осы негізде қазақтың батырлық жырлары мен «Тоныкөк», «Оғыз Қаған», «Қорқыт ата кітабы» дастанының арасындағы ақылшы, кеңесші бейнелерінің үндестігі мазмұндық, ішкілік, стильдік тұтастықта танытылуына жол ашылмақ. «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» секілді тарихи ерлік жырларынан бері жырланып келе жатқан азаттық идеясының жыраулар поэзиясында да метафоралық ойлау жүйесін қалыптастырғаны белгілі. Тәңірлік наным-сенім ұстындарымен өркен жайған түркілік дәстүрлі дүниетаным философиясы түрік дастандары мен фольклорында ар, намыс, адамгершілік, өлім, өмір, ақиқат, махаббат пен ерік-жігер секілді универсалдық категорияларды мазмұндық тұрғыдан жаңғыртты. «Тоныкөк» жырындағы Тоныкөк атынан баяндалатын арнау сөз үлгілеріндегі мақал-мәтелдік құрылымдар да Түрік елін имандылыққа, ізгілік пен ерлікке шақырып, кейінгі туындыларға көпші. жауынгерлік рухты оятты. Көне түркілер кезеңіндегі дидактиканың орта ғасырда өркендеп жыраулық поэзияда дәстүрлі сүрлеудің қаншалықты дамытылғаны әңгіме алаңына айналуы тиіс. Жазба әдебиет үлгісі ретінде танытылып жүрген «Тоныкөк» жырындағы фольклорлық белгі, сипаттардың ерекшелігін саралау ақылшы, кеңесші бейнесінің алғашқы «әдеби портретінің» кейінгі эпикалық мұраларымыздағы дәстүрлі көркемдік таным байланыстарын жүйелеуде соны үлгі іспетті. Демек, әдебиет пен фольклордың өзара байланысы жайлы әдебиеттану ғылымында жазылған еңбектер жетерлік десек те, сондайлық

әдебиет пен фольклор арасындағы байланысты зерттеудің өзіндік қиын-қабаттары бар екендігін де ұмытпағанымыз жөн. «Орыс фольклоршыларының еңбектерінде шешімін тапқан осы және басқа көптеген теориялық мәселелерді... ұтымды пайдалану ғалымдарымыздың алдында тұрған уәзіш» [4, 5].

Орхон жазба ескерткіштері ішінде «Тоныкөк» жыры – Түрік мемлекетінің қаған кеңесшісі, ақылшысы атынан ел тарихы шежіреленетін елдік, ерлік баяны. «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жырлары Түрік қағанатының мемлекет құру жолындағы тарихи кезеңдерін, ел қорғаудағы әскери тәжірибелерін, қанды жорықтардағы жауынгерлік рухты, елдің ішкі-сыртқы саясатын, болашағын тарихи мәліметтермен баяндауда деректік материалдары көркемдік құралдармен көмкерілген поэтикалық туындылар. Тарихи дастандардың бәрі де бір-бірімен деректік және көркемдік байланыста бола отырып, Түрік мемлекеті шежіресінің кезеңдерін тұтастықта суреттеуімен ерекшеленеді. Түрік қағанаты дәуірі тұсындағы жазба ескерткіштердің құпия сырын ашып, жанрлық-поэтикалық табиғатын тануға ұмтылғанымызға бір ғасырдан астам уақыт өтіпті. Жазба ескерткіштердің фольклорлық тұрақты жанрлық ерекшеліктерімен сіңісіп әдеби шығарманың архаикалық түр-сипатын танытуымен де ішкі қатпарларын зерттеуде күрделілік танытып келеді. Ғылым тарихында аз зерттеле қоймағанымен де тарихи дастандардың көпқырлылығы әлі қаншама зерттеулердің нысанына айналмақ. Орхон ескерткіштері жазба әдебиеттің бастауы болғанда, оған дейінгі фольклорлық туындылардың деректік көздері аз болуына байланысты түрік қағанаты дәуіріндегі фольклорлық мұралар поэтикасы әлі де ішкі мазмұнына бой алдыра қоймады. Қадым дәуірдегі әдебиет үлгілері ретінде «Шу батыр», «Ергенекон», «Алып Ер Тоңа», «Атилла», т.б. дастандар ғылыми жүйелілікпен талданып, танытылғанымен фольклорлық аспектіде қарастыруды қажетсінетіні кәміл. Фольклорлық ғылыми аспектіде қарастыру арқылы жазба ескерткіштердің поэтикасына тың жаңалықтар да қосыла берері сөзсіз. Зерттеу тақырыбымызға арқау болып отырған ақылшы, кеңесші бейнесі түрік дастандары ішінде «Тоныкөк» жырынан «Мен» - тұлғасымен дараланады. Егер түркілік дүниетаным негіздерімен қарар болсақ ақылшы, кеңесші бейнесінің көркемдік проекциялары қадым дәуір мұраларынан да байқалады. Шу батырды да Тәңірінің қолдағаны, күні бұрын болжау айтуы, Оғыз қағанның өсиет сөзі, ақылды, кеменгер Бөрте Шене бейнесінің Тоныкөкке ұқсауы т.б. Алғашқы түрік мемлекетінің көсемі Ашина да «Көк бөрі» дастанында ақылды әрі ержүрек бейнесінде көрінеді. Ал «Тоныкөк» дастанындағы Тоныкөк тұлғасы эпикалық мұраларымыздың ішіндегі ақылшы, кеңесші бейнесін тарихи деректе де, көркемдік шындықта да нақтылықпен бейнелеуімен ерекшеленеді. Ақылшы, кеңесші бейнесінің әдеби шығармаға тұңғыш деректенуі де осы «Тоныкөк» дастанында жүзеге асырылғандықтан, біз бұл бейненің түрік дастандарындағы тұлғалану және

көркемдік дәстүр жалғастығымен бірлікте даму табиғатына да зер саламыз. «Оғыз қаған» дастанындағы Оғыз қағанның аян айтатын жырауы Улуғ Түрік бейнесі, ел ағасы, алысты болжаған дана қарт Қорқыт ата бейнесі, Шыңғысхан заманындағы Ұлық жыры, ортақ қаһармандық жырлардағы батагөй қариялар бейнесі, ортағасырлық дидактикалық-философиялық туындылардағы «автор-кейішкер-тыңдаушы» үйлесімділігіндегі поэтикалық «Мен», қазақ әдебиеті тарихындағы «Абыз», «Жырау» бейнелері араларындағы дәстүрлі сабақтастық мәселелері ғылыми бағыттарда толыққанды зерттеле қоймады. Түрік дастандарындағы ақылшы, кеңесші бейнелері өзінің дәстүрлі даму жолдарында, ортағасырлық дидактикалық өлеңдер құрылымдарында автордың Тоныкөктей жалшыға қарата сөз тастап, тыңдаушылармен поэтикалық сұхбатқа түсуі, ақылшы, кеңесші бейнелерінің кемелденген «Мен» дәрежесіндегі үлгілері болуы бек мүмкін. Ақылшы, кеңесші бейнелерінің қазақ батырлық жырларында да көркемдік атрибуттары сақталғандығын айтуға болады. Қазақ эпостарындағы батагөй қариялардың сипатталуымен қатар біршама ару, әйел бейнелері ақылшы, кеңесші бейнелерін алмастыратындығын мотив-әрекеттен көрсек болады. Әйел бейнесінің сомдалып, кеңес айтуы «Қорқыт ата кітабының» бірінші жыры «(Дерсеханұлы Бұқаш туралы жырда)» кездеседі. Ақылшы, кеңесші бейнесі болмысына сай мінездемелік сипаттар әйел бейнесінде Хан қызы, Дерсеханның әйелі кеңесінде жақсы айтылып, батырлық жырының бір үрдісіне айналған болуы керек. Әйелі кеңесін тыңдаған Дерсе хан садақ беріп, ата-баба әруағына сыйынып, Тәңірінен бала тілейді. Тілегі қабыл болады. Әйел кеңесін тыңдау кейінгі эпикалық мұраларымызға тән көркемдік желілер кұрайды. «Қобыланды батырдағы» Құртқа ақылымен болжап, Алшағырды алдап, Қобыландының алдынан шығып, Алшағыр қорғанын бұзуға кеңес береді. Қарлыға Қобыландының елін азат етіседі. Ақжүніс те Тарғынға ілесіп кете барады. Тарғынның белі сауығуына Ақжүніс ақылы себеп болады. Түрік дастанында орныққан ақылшы, кеңесші бейнесі батырлық жырлармен қатар қазақтың тарихи шындығын суреттеген халықтық «Түкібай-Шолпан» дастанында да Шолпан бейнесімен жалғасады. Шолпанның Түкібайға кеңес беріп, Доржыға төрт түрлі шарт қоюы – халықтың амаңдығын жеке басынан биік қоюы. Түрік жазба ескерткіштері мен фольклорынан бастау алатын ақылшы, кеңесші бейнелері халық ауыз әдебиеті тарихында көркемдік дәстүр жалғастығын жоғалтқан жоқ. Түрік дастандарындағыдай ақылшы, кеңесші бейнелері (Тоныкөк, Ұлық Түрік, Қорқыт т.б.) тура атауында емес, батырлық жырларымыздағы бейнелері мотив-әрекет үстінде танылып отырады. Тура мағынасындағы ақылшы, кеңесші бейнелері кейішкер мінездемелеріне көшкен сыңайлы. Ақылшы, кеңесші бейнелерінің халық ауыз әдебиетіндегі көркемдік дәстүр сабақтастығын саралау тақырып өзектілігін айқындай түседі. Ақылшы, кеңесші бейнесін дәл беретін «Тоныкөк» жырымен қатар әуелде ауызша

жасалған «Оғыз қаған» дастаны. Ақылшы, кеңесші бейнелерінің түріктің тарихи дастандарында жеке көзқарастағы концептілік адам, тұлға дәрежесінде «Тоныкөк», «Оғыз қаған» жырлары мен «Қорқыт ата кітабы» арқылы түп-тұлғасы (тектік) көрініс береді. «Ертедегі әдебиет нұсқалары» хрестоматиясы отаршыл империя саясатынан қорықпай әдебиет тарихымыздың бастауларына жол салған Б.Кенжебаев еңбегі көзсіз батырлық. Профессор Б.Кенжебаевтың қазақ әдебиеті тарихына қатысты концепциясы шәкірттері тарапынан Тәуелсіздікке дейін де, Егемендік алған тұста да дамытылып көркемдік сыры бой алдыра қоймаған, құпиясын бойына бүккен түрік ескерткіштері тереңінен зерттеліп келеді. Орхон ескерткіштерінің фольклорлық белгілерін эпостық жырлармен үйлестіретіндігін Ә.Марғұлан мен М.Әуезов аңдатты. Б.Кенжебаев шәкірті М.Жолдасбековке Орхон ескерткіштерінің қазақ әдебиетіне қатысын, М.Мағауинге жыраулар поэзиясын, Х.Сүйіншәлиевке VIII ғасырдағы жазба ескерткіштерді тақырып етіп беріп, ғылыми зерттеу жұмысына жетекшілік жасады. Б.Кенжебаевтың қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу концепциясы «...қазақ әдебиетінің ғылыми тарихы да қазақ халқы азаматтық тарихының ізімен жасалуы тиіс... түрік ру-тайпаларымен бірге жасаған ортақ әдебиет»[5]-деген тұжырымдамалары шәкірттері еңбектерімен жүзеге асты. Кеңестік түркология саласына бағыт көрсеткен М.Әуезовтің «...Сол жазуларда эпостық аңыздардың шағын да ықшам фабулалық желісі бар ғой» [6,143] - деген пікірі кейінгі зерттеушілердің тың жаңалықтар ашуына себеші болды. Орхон ескерткіштерін зерттеуде М.Әуезов көзқарасы Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, С.Аманжолов, Ф.Мұсабаев, Ғ.Айдаров, Ә.Қоңыратбаев, Қ.Өмірәлиев, Х.Сүйіншәлиев, Н.Келімбетов, Т.Тебегенов, М.Мырзахметұлы, Н.Базылхан зерттеулерінде ескеріліп отырғандығы байқалады. Орхон ескерткіштері қазақ тілінде сөйлеп жариялануына М.Жолдасбеков, Ғ.Айдаров, Қ.Өмірәлиев, Қ.Сартқожаұлы, А.Қыраубайқызы, ақын Қадыр Мырза Әлілер атсалысты. Ақылшы, кеңесші бейнесі түркі әдебиетінде Тоныкөк бейнесімен толыққанды көркемделетін Орхон ескерткіштері оның ішінде «Тоныкөк» жырына, «Оғыз қаған» дастаны, «Қорқыт ата кітабына» қатысты ғалымдар пікірлері Тоныкөк бейнесіне орай айтылған ой-тұжырымдарымен бірлікте қарастырылып отырады. Сонымен қатар батырлық жырларымыздағы ақылшы, кеңесші бейнелерін мінездейтін кейіпкерлерге қатысты пікірлер де ескерілмек. «Тоныкөк» жырындағы Тоныкөк жайындағы ғылыми пікір 1935 жылы басталып жазылған 1967 жылы «Көне түріктер» деген атпен жарияланған Л.Н.Гумилев кітабында беріледі. «Әбден қартайғандықтан дана Тоныкөк енді түрік жасақтарын басқара алмайтын болды» [8, 312], - деп Тоныкөктің даналығы мен жас мөлшерін айтып өтеді. Белгілі түріктанушы Л.Базен: «Мудрый Тонькук является крупным военным и политическим деятелем в Тюркском каганате (в Монголии) в конце VII - начале VIII вв. происходивший из китайзированной

тюркской «Мандаринской» семьи, большой знаток китайской культуры одновременно тюркской письменности» [9, 372], - деп Тоныккөк бейнесі мен түрік мемлекетіне қытай империясының саяси ықпалы жайлы дерек келтіреді. Профессор Н.Келімбетов «Тоныккөк - қағанның кеңесшісі, ел қамын ойлаған ақылгөй, дана қарт. Сондықтан оның монологында пернелеп, астарлап айтылған нақыл-өсиет сөздер жиі-жиі қайталанып отырады:

Жұқаны бүктеу – оңай,
Жіңішкені үзу – оңай.
Жұқа қалыңдаса,
(Оны тек) алып бүктейді.
Жіңішке жуандаса
(Оны тек) алып үзеді.

Білге қаған мен Күлтегін батырдың кеңесшісі болған Тоныккөк» [10.79], - деп баға береді. Тоныккөк бейнесінің Бұхар жыраумен шектесетінін меңзейді. Асан қайғының Жәнібек ханға толғауы, Шалкиіз жыраудың Битемірге, Жиёмбет жыраудың Есім ханға, Бұхар жыраудың Абылайға қарата айтқан толғауларында дәстүрдің сақталғандығын назарға іліктіреді. Эпикалық дастандардан есетін асқақ сөйлеу дәстүрі «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Алшамыс» жырларында да көрініс беретінін ескертеді. Зерттеуші Н.Келімбетов Тоныккөктің ақылшы, кеңесші екендігін жыр мәтіні арқылы түсіндіріп, талдап отырғаны белгілі. Ең бастысы зерттеуші Тоныккөк бейнесі ақылшы, кеңесші бейнесіндегі тарихи тұлға екендігіне назар аудартады. Әдебиеттанушы А.Қыраубайқызы Тоныккөк бейнесі Бұхар жырауды, Қорқыт атаны, Ұлық Түрікті еске түсіреді дей келе «Тоңқұқты жыраулар қатарына қосу себебіміз: «Түркі Білге қағанның еліне арнап жаздырдым, Мен білге Тоңқұқ» деуіне қарағанда, біз әңгімелеп отырған жырларды шығарушы адам осы Тоңқұқ болуы керек. Ежелден ұлы жыраулар ханның қасында отырып, ақылшы-кеңесші болған. Жорыққа бірге шыққан, әрі жауынгер, әрі білікті сөз ұстаған адамдар еді. Тарихтағы Бұхар жырау, Қазтуған, Доспамбеттер де дәл осындай тұлғалар. Тоңқұқта Елтеріс, Қапаған, Білге – үш ханның тұсында ақылшы болды» [7, 21], - деген тұшымды пікір білдіреді. Профессор Т.Еңсегенұлы көне түркі шығармаларындағы дәстүр жалғастығын саралай келе Тоныккөк пен «Манас» жырындағы Алмамбет, «Оғызнама» шығармасындағы Ұлық Түрік бейнелерінің ұқсастықтарына тоқталады. «Бірақ, осы зерттеу жасап отырған Күлтегін жазба ескерткішінде түркі қағандығының саясаткері Тоныккөк жөнінде бір ауыз сөз айтылмайды. Солай болғанымен, Күлтегін жазба ескерткішінде баяндалған атақты жорықтарға, қанды пайқастарға Тоныккөк тікелей қатысып, әскерді жеңіске бастағаны рас. Зерттеу нәтижесінде танылғандай, Күлтегін ескерткішінде тек Ашин тұқымынан тараған түркі қағандығын орнатушы даңқты тұлғалардың ерен ерліктері жайлы ғана жазылған. Сонымен, түркі қағандығын орнатушылардың бірі Тоныккөк

кеңесші-батырдың болмысы «Манас» жыр дастанындағы Алмамбет қолбасшының бейнесіне өте ұқсас» [11, 32]. Бүгінде «Манас» жыр-дастанының да түрік халықтарына ортақ мұра екендігі дәлелденіп жүр. Тоныкөктің, Күлтегін, Білге қағандардың ақылшы, кеңесшісі болып жеңіске жеткізетіні секілді «Манас» жырындағы Алмамбет те елді әрдайым жеңіске жеткізуді кеңесші сипатында бейнеленеді. Белгілі фольклортанушы Р.Бердібай Қытайдан келіп, мұсылман болып Манастың досына айналған Алмамбет хикаясын эпостарға оқшау, мәнді құбылыс деп санайды. «Бұл кезге дейін біз дін аталған жерден бойды қашық ұстап келдік. Біздің мұндай жалтақтығымыз тарихи шындықты түсінуге көмектеспейді. Шындығында ертеде өткен соғыстардың көбінде діни астар белгілі дәрежеде орын алған... «Алмамбеттің оқиғасы» деген тараудан да көп жері қазақ жағдайына арналған. Бұл тұста Көкше аса маңызды іс атқарады, ол Қытайдан кетіп, дала кезіп келе жатқан Алмамбет батырға ислам шарттарын ұғындырып, мұсылман жолына түсіреді. Кейіннен Алмамбет Манастың бас батыры дәрежесіне көтеріліп, қырғыз қосындарын талай рет жеңіске жеткізеді... Осындай ерекшелігін тұжырымдай келе «Манасты» түрік бірлігін жырлаған ұлы эпос деп қараймыз [12, 329-332]. Ғалымның бұл айқындауларынан Тоныкөк пен Алмамбет бейнелері бір адамның тағдырын беретіндігін байқаймыз. Тоныкөк те Қытайдан келгендігін ескерсек, «Манасты» жырлаушылар тарапынан Алмамбет болып аты өзгертіліп берілген болуы мүмкін.

Тоныкөк пен Алмамбет бейнелері бір адам екендігін және ол Тоныкөк тұлғасынан таратылғанын «Тоныкөк» дастанының жазылу мерзімінің «Манас» жыр-дастанынан әлдеқайда бұрын екендігімен де дәлелдеуге болады. Оның үстіне «Тоныкөк» жазба әдебиет нұсқасы да, ал «Манас» жыры аңыз, әпсаналардан қариялар сөзінің негізінде жасалғанын жыршылар білгір баяндаған. «...Ал бұл оқиғалар қырғыз халқының арасында тікелей өтпегендіктен, Істемей-Семетей есімі «Манас» жырында сақталып қалған, бірақ оқиғалары ежелгі тарихи оқиғалардан орта ғасырлық оқиғаларға ауысқан» [13, 211]. «Оғыз қаған» жырындағы ақылшы Ұлық Түрік бейнесі «Тағы да тысқары қалмасын, белгілі болсын. Оғуз қағанның жанында ақ сақалды, мұз шапты шексіз өнерлі бір қарт кісі бар еді. Ақылы тура бір ер еді. Түсімел еді. Оның аты Түрік еді» [14,75], - деп сипатталады. Қарап отырсақ, Ұлық Түрік бейнесін жас мөлшерімен сипаттау және оның түс көруі секілді ерекше қабілеттері Тоныкөк бейнесіне жақын келетіндігімен ерекшеленеді. Тоныкөк пен Ұлық Түрік бейнелерінің қартайған және ақ сақалды болып портреттелуі тегін емес. Халқымыздың сеніміндегі дала кезіп кезіккен адамына бақ қонатын, жолы оңғарылатын Қыдыр атамизды еске түсіретіндей. «Оғыздың ақылшысы Ұлық Түрік – Қорқыт атаға, Тонұқұққа жақын бейне. Ол ақ сақалды, ақ шапты, шексіз өнерлі кісі, әрі түсімел, яғни түс жорушы, сәуегей. Ол қазақ жырауларын еске түсіреді» [7, 55]. Кезінде

«Оғыз қаған» жырын шығарушы автор Ұлық Түрік екендігі жайлы болжам айтылған еді [15]. Осы жырды жырлаушы пынында да ақылшы Ұлық Түрік болуы мүмкін дегенді қазақ ғалымдары да қоштайды. «Әбілғазының «Түрікмен шежіресінде» соның бәрін автор тарихшы ретінде ғана емес, көркем сөз зергері ретінде де шебер бейнелеп әңгімелеп береді»[16]. Зерттеуші тұжырымдарына сүйене отырып жырды шығарушы Ұлық Түріктің өзі болуы мүмкін деген пікірге қосылуға болады. Ақылшы, кеңесші бейнесін толыққанды апатын тарихи тұлғаның бірі Қорқыт. Қорқыт жайындағы аңыз жырлар, деректер зерттеушілерді де терең сырына қарай жетелейді. Түркиялықтардың атақты «Китаби деде Қорқыт» жырында Қорқыт бабамыз болжағыш дана қарт, ел ағасы, халықтың дана ақылшысы ретінде суреттеледі. Абулғазының «Түрікпендер шежіресінде»: «Қорқыт Инал-Йавы хан басқарған қалы мен салорлардың тайшалық одағында тұрып Инал-Йавының ақылшысы болған адам болып көрсетіледі» [4, 207]. Осы еңбекте В.Жирмунскийдің жазғандары талдана келіп, Қорқыт билігі сакралды болғаны, Қорқыт абыз болғаны айтылады. Автор А.Боровковтың «Қорқыт» сөзінің шығу тегіне байланысты ойларын бере келе «ақыл айтушы», «насихат айтушы», «емші» мағынасында екендігін жеткізеді. Сондай-ақ армян фольклорының түрік халқының ықпалымен дамығаны ескеріліп «ата», «деде» фольклорлық дәстүрде кейішкерлер есіміне айналған «насихат айтушы жырау» мәнін беретіндігі алға тартылады. Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, М.Жолдасбеков «Қорқыт ата кітабын» - жыр үлгісі деп санайды. Олай болса Қорқыт та Тоныкөк, Ұлық Түрік, Сышыра жыраулардай жырау әрі ойшыл. «...Тәңірі зердесіне салған соң, оның барлық болжамдары қатесіз болған... Оғыз тайпаларында Қорқыт ата ең қиын деген мәселелерді шешкен. Қандай ғана қиын іс болмасын, Қорқыт кеңесін алмай ел ешбір жұмысқа қол ұрмаған. Ел оның барлық өсиетін бұлжытпай орындаған дей келіп, Қорқыт дананың ел аузында қалған нақыл сөздерін келтіреді. Бір таң қаларлығы осы нақыл сөздер қазақ мақал-мәтелдерінде бүгінге дейін айтылады» [7, 30]. Тоныкөк, Ұлық Түрік, Қорқыт, Сышыра т.б. жырауларға ғалымдардың «жырау» деп қарауы және сол жырларды өздері шығарған деп болжауы, олардың ақылшы, кеңесшілік жасауы осы «жырау» атағына келіп тірелетін секілді. «Ерте кезде «жырау» деген сөздің мағынасы көшқырлы болатын. Ақындықты жауынгерлікпен ұштастырып, ел қамқоры, мемлекет, халық мүддесін ойлайтын, халқына қысылғанда жол тауып, ақыл беретін беделді жандар ғана мұндай атаққа лайық келген» [12, 320]. Жыраулық сөз өнерінің байырғы түрлеріне жатады. Жыраулар өз заманының мұңын жырлауына қатысты дидактикалық мазмұнды апатыны белгілі. Тарихымыздан белгілі жыраулар ханның айналасында ғұмыр кешіп, халық атынан сөйлеп, ақыл-кеңес айтып, елшілік те қызмет атқарады. Жыраулар жайында Ш.Уәлиханов, Ә.Дербісалин, М.Жармұхамедов, Қ.Сыдықов, Б.Жүсіпов т.б. ғалымдар еңбектерінде кездеседі. Жырау ретінде де танылатын Қорқыт атаны түрік

халықтары өз аңыз-жырларында даналық т.б. қасиеттеріне жаңа сипат қосып айтатыны да бар. Түркімендер «Жаңбыр иесі» деп табынса, осман түріктері Қыдыр ата секілді сиынған. «Қорқыт алғашқы қобызды жасап ән-күй, өлең-жыр шығарушы, дарынды күйші, данышпан ақын, ел басқарған хандардың, қол бастаған батырлардың ақылшысы, бұхара халықтың қамқоры делінеді» [4, 96]. Жырау деп таныған Тоныкөк, Ұлық Түрік, Қорқыт бейнелерінен даналықпен қатар жауынгерлікті де, түрлі өнер иелері, бақсы, балгер, сәуегей т.б. ерекше қасиеттері бар екендігін ұғынамыз. Осыған қарағанда жыраулардың жаратылысында да кәдуілгі адамнан бөлек Алладан берілген ерен қасиеттердің болатындығы. Жыраулар деп таныған ақылшы, кеңесші бейнелерінің қай-қайсысын алсаңыз да Жаратушымен байланыста екендігін көреміз. Бұл бейнелердің бәріне ортақ өнер жыраулық болса, Жаратушымен байланыс дерегі болжамшы, сәуегейліктері секілді қасиеттері. Орхон жазбалары кейінгі ауыз әдебиеті мұраларына жанрлық жағынан ықпалдасуы жайлы зерттеушілер тарапынан айтылып келеді. Бұл бағытта Р.Бердібай, С.Қасқабасов, Ш.Ыбыраев, Т.Еңсегенұлы, Т.Қоңыратбай, С.Садырбаев, Е.Тұрсынов т.б. ғалымдар еңбектері бар. Орхон ескерткіштерін поэзиямен туыс ететін белгілері жоқтау, арнау, мақал-мәтелдер. Түрік қағанатындағы тарихи дастандардың фольклорлық сипатын зерттеу тәуелсіздік кезеңінде көбірек қолға алынды. Профессор Т.Қоңыратбай «VI-VIII ғасырлардағы түркі-жазба ескерткіштері-қазақ фольклорындағы батырлық ертегі, қаһармандық эпос жырларының көне үлгісі» [17, 20], - деп ақылшы, кеңесші бейнелерінің кейінгі эпостық жырларындағы көркемдік сабақтастығын ашудың маңыздылығына ой салғандай болады. Осы орайда Орхон ескерткіштері түбегейлі зерттелді деп айта алмаймыз. Оған ғалымдарымыздың мына пікірлері де дәлел бола алады. «Бір ғана Тайқарчулу жаргасында отызға жуық байырғы түркі жазуы бар. Бұл жаргас байырғы түріктердің өмір шежіресі тәрізді...» [18], алайда көпшілігі өшіріліп кеткен. «1975-1990 жж. аралығында Күлтегін, Білге қаған, Төңкүк, Күүлi-чор... үлкен ұстындардың жазуымен қатар, 31 жердегі 65 жазудың байырғы түркі мәтіндері көшіріліп, олар тексеріліп, бұрынғы қателері» жөнделгенін жеткізеді [18, 235]. Кейінгі жылдары табылып жатқан басқа да ескерткіштер таңбалары зерттелініп ғылыми айналымға енгізілуі қажет. Мұндай жаңалықтармен бірге ауыз әдебиетіміздегі дәстүрлі жырлардың тілдік құрылымдық ерекшеліктері кеңейе түсетіндігі мәлім. Бұл жайында кезінде мынадай пікір айтылған еді «Тексты Кюль-тегина и Могилян хана представляют собой в части стилистической довольно живой и увлекательной рассказ, носящий, однако, черты некоторого стандарта в отдельных выражениях. ...Это говорит об известной выработке стиля официального повествования, равно как стиля эпитафии» [19, 37-38]. Мұндай ізденістер бөлкім ақылшы, кеңесші деп мәтіндерден алынған бейнелердің жырау атағына тағы да қосып берер тосын қырларын әкелуі

мүмкін. Ақылшы, кеңесші бейнелерінің батырлық жырларымызбен көркемдік дәстүр сабақтастығы арнайы зерттелмеген мәселе. Бірақ осы қадамға Тәуелсіздікке дейінгі есімдері аталған ғалымдардың еңбектерінде келелі бағыт-бағдарлар кездесетіндігін зерттеу барысындағы ғалымдардың тұжырымдамаларымен негіздеп өттік. Ал, Тәуелсіздіктен кейін ұлттық құндылықтарымызды қайта тану бағытында біздің тақырыбымызға жақындық танытатын іргелі зерттеулер жүргізіле бастады. Солардың бірі «Түркі халықтары жырларындағы ортақ эпикалық дәстүр» («Алшамыс», «Қобыланды», «Жаныш, Байыш», «Эр Табылды», «Баттал Ғазиз», «Данишменд Ғазиз» жырлары негізінде) тақырыбында жазылған диссертациялық еңбек [20]. Аталған еңбектің түрік дастандарында бастау салатын ақылшы, кеңесші бейнелерінің қаһармандық жырларымыздағы дәстүр сабақтастығын саралауымызға бағыт ұсынатындығын баса айтқымыз келеді. «Қобыланды батыр» жырындағы тұтқынға түскен Қобыланды мен Қараманды Көбіктің қызы Қарлығаның босатуын диссертацияда былайша талдайды. Зерттеуші Қарлыға әрекетін шешесі мұсылман қызы болғандығымен, өлерінде «Мұсылман етегін ұста» деп өсиет еткенін айта отырып, Қарлығаның іс-әрекетке көшер алдындағы ақылды кейін баса танытады. Қарлыға қос батырды сынағанда Қобыланды кек алмай кетпейтінін айтады. Қарлыға мен Қараман жалынса да көнбей қояды. Батырдың жанқиярлық ерліктерге баруы туысқандарының ғана емес бүкіл елінің бақытына бағытталғандығын байқатудың жырдағы тәсілі ел адамдарының (батағөй қариялардың, малшылардың, батырды тұтқынға алған жат жұртта құлдықта жүрген адамдардың, жау қыздарының және т.б.) бас қаһарманға деген ерекше ықыласын білдіретін эпизодтарда беріледі [20, 112]. Мұны «Алшамыс батыр» жырындағы елге оралған кезіндегі Ұлтан құлдың бекке айналған сәттеріндегі ел жағдайымен, «Қобыланды батыр» жырындағы Қобыландының Құртқамен тілдесуінен де көруімізге болады. Ақылшы, кеңесші бейнелеріне кеңесшілігімен жақын келетін кейіпкерлерді түркі халықтары (қырғыз) жырларынан да кездестіреміз. «Жаныш, Байыш» жырындағы Ер Табылдың ақылшысы – Ұста қария да кеңесші бейнелерінің сұлбасын көрсетеді. Батырлар жырындағы ақылшы бейнелерінің батырлардың өз бойларынан да көрініс тауып жатуы. Әрине бұл үрдіс, сонау Күлтегін, Білге қаған т.б. түрік қағанаты дәуірлеріндегі батырлар бойында да бар қасиеттер. Дегенмен батырлар жырындағы батырдың тереңінен ойлап шешім қабылдауы оның ақылды жан екендігін өзге қырынан айқындай түсетіндей. Өзге жырлардың қаһармандарынан бөлек Қобыланды өзге елден әкелген қызға бірден үйленіп той жасамайды. Оған Қарлыға да іштей наразы болып, тіпті ашық қарсылық та көрсетеді. Сонда Қобыландының берген жауабын «Қарлығамен сегіз жылдан кейін ғана үйленуінің себебін Қобыланды: «Өзінің еліне, ең жақын деген туыстарына опасыздық қылған кімге опалы болады?» - деген қисынмен түсіндіреді» [20,

132]. Осы еңбектен ақылшы, кеңесші бейнесінің батыр жанында ғана емес жау-жағының батырлары қасында да ақылшыларының болатындығы айтылады. Сондай-ақ жау-жағының ақылшысы болғанымен де батырларымызды түрлі зұлымдықтардан қорғап жүруші бабалары мен пірлері жеңіске жеткізуші күштер екендігі де ескеріледі. Орхон жазба ескерткіштері мен батырлық жырларды байланыстырушы эпикалық дәстүрлердің көркемдік ұстындарының бірі ақылшы, кеңесші бейнелерінің кейінгі ауыз әдебиеті үлгілеріндегі көрінісі арнайы зерттеле қойған жоқ. Осы орайда Орхон ескерткіштері мен фольклор арасындағы байланыс, тарихи дастандардың фольклорлық дәстүрмен сабақтастық мәселелері де көп аршыла қоймаған. Түрік дастандарындағы ақылшы, кеңесші бейнелері кейінгі фольклорлық туындыларда, қазақтың батырлық эпостарында, ортағасырлық дидактикалық әдебиет пен жыраулық поэзия үлгілерінде көрініс беретіндігін саралау беймәлім құбылыстар сырын ашуға мүмкіндік жасар жол. «Тоныкөк» жырындағы Тоныкөк бейнесінің ел алдындағы мотив-әрекеттері эпикалық көне дәстүр арқылы тұрақтылықты, тұлғалықты танытса бұл бейненің кейінгі көрінісін саралау жыраулық кезеңге дейін ұласатындығын баса айтқымыз келеді. Тоныкөк, Ұлық Түрік, Қорқыт бейнелері жыраулар тұсында бастапқы түп-тегіне, негізіне жақын белгілермен үйлесімділік танытуы себебі де бар сияқты. Түрік қағанаты кезеңімен жыраулар тұсында, яғни қазақ хандығында ел тағдыры қыл үстінде тұрды. Мұндай қиын қыстау шақтарда хандармен бірдейлік дәрежеге көтерілуі жыраулар бейнесінің, тұлғасының тарих алдындағы жауапкершілігі жоғары болғандығын дәлелдейді. Ақылшы, кеңесші бейнелері ел идеологтары ретінде халық дінінің беріктігін де жіті назарға алушы тұлғалардан. Олардың бойындағы мұсылмандық сенім ертедегі тәңірлік наным мен ислам діні тұсында да елді дін жолына бастаушылар қатарынан етті. Өздерінің жаратылысында да ерекше қасиеттердің болуы түркілік дүниетаным ұстындарының негізі аталар теориясының исламнан бұрынғы мәдени қабаттарындағы тілдік, ділдік ойлау құндылықтарымен астасады. Ақылшы, кеңесші бейнелерінің Аталық болмыстарында (Тоныкөк, Ұлық Түрік, Қорқыт) дәстүрлі түркілік дүниетаным мен ислам құндылықтары үйлесім халық мәдениеті мен салт-дәстүрі, ғұрпы сақталып келгендігіне діни сенімнің беріктігі әсер еткен. Ақылшы, кеңесші бейнелеріне әулиелік, сәуегейлік т.б. қасиеттер беруші де әуелі халықтың діні, сенімі болса керек. Ақылшы, кеңесші бейнелерінің түркілік культтеріне әсер етуші түркілік дүниетаным құндылықтары екендігін де ескеру керек. Түрік дастандарынан бастау алған ақылшы, кеңесші бейнелері қаһармандық жырларымызда көркемдік дәстүр жалғастығымен көрініс беруін ауыз әдебиеті мұраларында кейде бастапқы болмыс-бітімді сақтап отырса, кейде эпизодтық кейіпкерлермен, кейде әйел бейнелерімен әртүрлі деңгейде сомдалатынын ашып көрсеттік. Ал бастапқы (Аталық бейнелер) ақылшы, кеңесші бейнелері

Ислам Д.А. Түрік дастандарындағы ақылшы бейнелерінің...

жыраулық кезеңде қайта тұлғаланатынының да ерекшелігін таныту мақсатымызға айналды. Түрік дастандарындағы ақылшы, кеңесші бейнелерінің қазақ қаһармандық жырларында, фольклорлық жанрларда, жыраулық поэзияда т.б. ауыз әдебиеті үлгілерінде көркемдік дәстүр жалғастығымен көрініс беруін ғылыми негізде дәйектеген дұрыс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байтұрсынов А. Ақ жол. – А: Жалын, 1991.-464б.
2. Жүсіп Баласағұн. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2003.-208б.
3. Қасқабасов С.Ертең пен эпостың сюжеттік типологиясы/ Қазақ фольклорының типологиясы. Түркістан: Тұран, 2009.-376б.
4. Қазақ фольклорының типологиясы. Түркістан: Тұран, 2009.-376б.
5. Түрік қағанатынан бүгінге дейін.(Құраст,алғысез жазған Қ.Ергөбек) - Алматы: Ана тілі, 2004. -344 б.
6. Өуезов М. Уақыт және әдебиет. - Алматы: Қазмемкөркем әдебиет, 1962. -42б.
7. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. Астана: Елорда, 2001. -224б.
8. Гумилев Көне түріктер. Ғұндар. - Алматы: Білім, 1994. - 480 б.
9. Базен Л. «Концепция возрости у древних тюркских народов»: Зарубежная тюркология. Выпуск-І. М: изд. Наука, 1986,381 с.
10. Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. – А., Ана тілі, 1998.-256б;
11. Еңсегенұлы Т. Көне түркі шығармаларындағы дәстүр жалғастығы//Түркология №6 (62), 2012.
12. Бердібай Р. Ел боламыз десек...-А:Қазақстан,2000,-400б.
13. Бекжан О.Күлтегін жазба ескерткішіндегіІстемі жабғының және Боджман қаған ұлдарының түркі текті есімдері//V.Халықаралық түркология конгресі.-Түркістан, 2013.-925б.
14. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. - А: Ана тілі, 1991. -280 б.
15. Қашқари М. Түрік сөздігі. - Алматы: Хант, 1998. - 3-том. - 501 б.
16. Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. - Алматы: Білім, 2001. - 332 б.
17. Қоңыратбай Т. Түркі қағанаты кезіндегі фольклор (VI- VIII ғ.ғ.) // Түркология. - 2004. - № 4. - Б. 44-46.
18. Сарқожаулы Қ. Орхон мұралары. 1-кітап. - Астана: Күлтегін, 2003. - 392 б.
19. Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI-VIII вв. - Москва, Ленинград, Известия АН СССР. 1946. - 207 с.
20. Шабан А. «Түркі халықтары жырларындағы ортақ эпикалық дәстүр» («Алпамыс», «Қобыланды», «Жаныш, Байыш», «Эр Табылды», «Баттал Ғази», «Данишменд Ғази» жырлары негізінде) Филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. – Алматы, 2010. – 146 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается идейно-художественное своеобразие образов мудрецов в древнетюркском фольклоре и письменных памятниках литературы, а также прослеживается преемственность художественных традиций казахских героических эпосов, средневековой дидактической литературы и поэзий жырау. Автор проводит всесторонний анализ поэтического содержания образов мудрецов в тюркских преданиях и легендах и объясняются причины утративания значения образов мудрецов в казахских героических эпосах. Автор особое внимание уделяет

изучению близости и личностных качеств образа мудрецов в древних жанрах и их роль в развитии истории литературы.

(Ислам Д.А. Преемственность традиций и художественное своеобразие образов мудрецов в тюркских преданиях и легендах)

SUMMARY

The work deals with the old Turkish folklore and literal importance of images of wisecounceles in written literature, the distinctions of the sign "me", Kazakh heroism jyr and medieval didactic literature, the sequence medieval didactic literature, the sequence between jyr poetry and literal tradition.

(Islam D.A. literal importance of andviser's images and traditional sequence in the Turkish dastans)

ÖZET

Bu makalede, eski Türk folkloru ve yazık edebiyatındaki danışman tiplerin edebi önemi, "Ben'li" işaret türleri, Kazak kahramanlık destanları ve orta asır didaktik edebiyat, halk nazımigik edebi gelenek ilişkisi açıklanır.

Türk destanlarındaki danışman tiplerinin poetik yapısı tabliil edilerek kahraman destanlarındaki eskirmesinin nedenleri açıklanıyor.

Yazar danışman tiplerin edebiyat tarihi eski destanlarındaki edebikişiliğinin ortaklıkları ve özellikleri açıkça ifade etmektedir.

(Islam D. Türk destanlarındaki danışman tiplerinin edebi önemi, gelenek ilişkisi)